

Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу

О. ГРІШНОВА,

доктор економічних наук,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Н. ПОЛИВ'ЯНА,

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті висвітлено сутність соціального капіталу, його значення в розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки. Розглянуто специфіку та взаємозв'язок соціального капіталу з іншими формами капіталу (зокрема людським та інтелектуальним) на мікро-, мезо- та макроекономічному рівні.

В статтє раскрыта сущность социального капитала, его значение в развитии социально ориентированной рыночной экономики. Рассмотрена специфика и взаимосвязь социального капитала с другими формами капитала (в частности человеческим и интеллектуальным) на микро-, мезо- и макроэкономическом уровне.

The essence and the role of social capital, its importance for the socialization of the economy have been discovered. Specifics and interconnection between social capital and other forms of capital (human and intellectual capitals in particular) have been presented.

Ключові слова: концепція соціального капіталу, соціальний капітал, економічний капітал, людський капітал, інтелектуальний капітал.

Наша країна на зламі тисячоліть переживає переломний етап розвитку, коли нові елементи соціальної дійсності стверджують себе через активне заперечення застарілих організаційно-економічних форм, звичних стереотипів мислення і діяльності. За таких умов у ролі і важливого чинника, і наслідку прогресивних суспільних змін виступає соціальний капітал. Відповідно актуалізуються проблеми його наукового дослідження, зокрема в аспекті висвітлення сутності цієї категорії залежно від рівня дослідження, розкриття значення соціального капіталу, ідентифікації його серед інших форм капіталу (економічного, людського, інтелектуального), виявлення взаємозв'язків між ними. Важливим є також встановлення причинно-наслідкового зв'язку між соціальним капіталом і людським розвитком, формулювання адекватних пріоритетів в управлінні соціально-економічним розвитком.

Популярність концепції соціального капіталу зумовлена широким спектром явищ і процесів, які можна пояснити за її використання. Значення соціального капіталу доведене повсякденною практикою та багатьма емпіричними дослідженнями.

Незважаючи на проблеми його визначення та осмислення, на майже метафоричний характер поняття

«соціальний капітал»¹, його концепція пояснює серію дуже важливих теоретичних та емпіричних досліджень, які стали стимулом для розгляду важливості людських стосунків, мереж, організацій для якості життя й людського розвитку.

Теоретичні основи дослідження соціального капіталу закладені у роботах П. Берд'є, Дж. Коулмена, Р. Патнема і знайшли подальший розвиток у дослідженнях Р. Барта, В. Бейкера, П. Вілсона, Дж. Вулкока, Н. Ліна, А. Портеса, М. Шиффа, Ф. Фукуями та багатьох інших дослідників, які внесли свій вклад у формування сучасної мультидисциплінарної теорії.

Різні аспекти дослідження соціального капіталу висвітлено також у роботах таких вітчизняних дослідників: А. Бова, М. Горожанкіна, М. Гуревичов, Ю. Зайцев, Е. Резникова, Л. Стрельнікова, А. Чемерис, М. Шихирев та ін.

Відаючи належне наявному теоретико-методологічному доробку з даної проблематики, все ж треба відзначити, що багато проблем концептуального характеру, пов'язаних із розкриттям сутності та ролі соціального капіталу на різних рівнях його дослідження, визначенням особливостей соціального капіталу та його місця серед інших форм капіталу, ще потребують уваги науковців.

¹ Adam, Frane, and Borut Roncevic. Social Capital: Recent Debates and Research Trends // Social Science Information, 2003. — 42. — 155–183.

Метою статті є висвітлення сутності соціального капіталу, його значення та взаємозв'язку з іншими формами капіталу.

В сучасному суспільстві назріла необхідність переходу до нового типу цивілізаційного прогресу, основою якого є не економічне зростання, а соціальний розвиток. Поняття соціального капіталу, що набуло розвитку останнім часом, у загальному визначається як сукупність соціальних ресурсів, які використовуються людиною для досягнення своєї мети. Сам зміст поняття «соціальний капітал» має дуже важливе значення для розробки й реалізації сучасної соціально-економічної політики як на рівні регіонів, так і для країни загалом.

Соціальний капітал поєднує такі безумовно важливі, але важковимірювані чинники, як рівень розвитку громадянського суспільства; норми поведінки та суспільні традиції (громадянський менталітет); рівень розвитку інформаційних каналів; умови соціальної злагоди та ін. Соціальний капітал створює сприятливий клімат для підприємницької діяльності, зменшує інвестиційний ризик, створює умови для сталого розвитку і передумови для успішного запобігання економічним кризам. Порівняння темпів і характеру економічного й соціального розвитку країн світу показує, що саме соціальний капітал вирішальною мірою сприяв успішному розвитку Швеції та Японії, а його дефіцит зумовив масштаби та глибину кризи в Україні. Більше того, в умовах пожвавленого економічного зростання 2000–2007 рр. в нашій країні дефіцит соціального капіталу призвів до спотворених результатів цього зростання, які виявляються не лише в шаленому розшаруванні суспільства, а й у варварському ставленні до природи, суцільних політичних конфліктах і посиленні загального невдоволення.

Термін «соціальний капітал» використаний за аналогією з іншими формами капіталу, оскільки соціальний капітал має аналогічні переваги (хоча їх важче визначити). Соціальний капітал апелює до ресурсів, що доступні через особисті й ділові мережі. До них належать інформація, ідеї, ділові можливості, фінансовий капітал, влада і вплив, емоційна підтримка, репутація, довіра і співпраця. У терміні «соціальний капітал» слово «соціальний» апелює до характеристики його втіленості у мережі зв'язків, слово «капітал» — до можливостей отримання конкурентних переваг від його використання шляхом активного, усвідомленого, доцільного вибудовування соціальних стосунків.

За аналогією з фізичним і людським капіталом, втіленим у знаряддях праці й освіті, соціальний капітал

існує в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми й довіра, що створюють умови для координації та кооперації заради взаємної вигоди.

Подібно до того, як економічний капітал акумулюється на банківських рахунках людей, людський — у їх головах, соціальний капітал втілений у системі їх зв'язків².

Відмінність соціального капіталу від інших його форм можна також охарактеризувати за мірою чуттєвого дотику капіталу³. Якщо фізичний капітал можливо повністю відчутти, бо він має втілення в очевидних матеріальних формах, то можливості відчутти людський капітал є значно меншими. Він виявляється в навичках і знаннях, набутих індивідом. Соціальний капітал є ще менш відчутним, оскільки він існує тільки у взаємовідносинах індивідів⁴.

Подібно до інших форм капіталу, формування соціального капіталу вимагає певних інвестицій у формі витрат часу, грошей, фізичних, розумових та емоційних зусиль і генерує майбутнє повернення у формі кращого доступу до інформації та знань, послуг, матеріальних благ, кращої співпраці та погодження спільних дій, зменшення трансакційних витрат, емоційної підтримки тощо.

Таким чином, соціальний капітал має низку економічних ознак, серед яких — ресурсність, прибутковість, конвертованість. Проте, на відміну від економічного капіталу⁵, соціальний капітал не вичерпується у процесі його використання, а навпаки — втрачається за його невикористання. Створений шляхом суспільної взаємодії та трансформований через історію й еволюцію цієї взаємодії він відтворюється шляхом інтенсивного використання мереж і зв'язків та може розчинитися за слабого використання або розриву стосунків.

Соціальний капітал не є фіксованим або інертним ресурсом, він постійно змінюється і трансформується під впливом практики взаємовідносин.

Тому відмінності соціального капіталу від економічного є досить очевидними. Проте існує певна плутанина стосовно його співвідношення з людським та інтелектуальним капіталами. Часто в літературі «соціальний капітал» вбудовують у поняття «інтелектуальний капітал» або «людський капітал». На нашу думку, це не зовсім правильно. Соціальний капітал не слід ототожнювати з людським, інтелектуальним капіталами або будь-яким іншим видом нематеріальних активів. У них є спільні риси, але, водночас, кожному з них притаманні також специфічні визначальні характеристики.

²Portes, Alejandro. Social capital: its origins and applications in modern sociology // Annual Review of Sociology, 1998. — 24. — P. 7.

³Шихирев П. Н. Природа социального капитала: социально-психологический подход // Общественные науки и современность. — 2003. — № 2. — С. 17.

⁴Coleman, James S. Social Capital in the Creation of Human Capital // The American Journal of Sociology, 1988. — 94. — P. 95.

⁵Під економічним капіталом тут розуміємо фінансовий капітал (фінансові ресурси), виробничий капітал (засоби виробництва), товарний капітал (готова продукція).

В теоретико-методологічному аспекті слід розмежовувати рівні аналізу соціального капіталу, при цьому розуміючи їх взаємозв'язок. На мікрорівні (індивідуальному рівні) соціальний капітал загалом можна визначити як цілеспрямоване використання індивідом доступних через членство у певних групах або мережах реальних чи потенційних ресурсів та/або переваг.

Основна відмінність соціального капіталу від людського та інтелектуального на цьому рівні полягає в його позасуб'єктності. Якщо людський та інтелектуальний капітал виявляються у здібностях і знаннях, що є індивідуальними властивостями суб'єкта-носія й невіддільні від нього, то соціальний капітал існує тільки у взаємодії людей один з одним. Соціальний капітал втілений у мережі соціальних зв'язків. Тому власником соціального капіталу може бути лише певне об'єднання, група, мережа або суспільство загалом. Окремий індивід при цьому є його донором (постачальником соціального капіталу) та/або реципієнтом (споживачем) (рис. 1).

Таким чином, здатність до нагромадження соціального капіталу є не індивідуальною характеристикою окремої людини, а особливістю мережі її стосунків з іншими людьми. Соціальний капітал є продуктом організованої взаємодії, тому він має суспільну, а не індивідуальну природу. Неможливо придбати або передати право власності на нього. Для використання переваг від володіння соціальним капіталом людина має бути пов'язаною з іншими людьми, які є фактичним джерелом цих переваг. Через свою суспільну природу соціальний капітал приносить користь не лише винятково тим, хто його генерує.

Іншою визначальною відмінністю соціального капіталу є його невідчуженість від міжособистісних і міжгрупових стосунків. Звідси випливає, що він не може бути легко перенесеним в інші координати простору й часу без зниження своєї продуктивності.

Поняття соціального капіталу має відношення до ресурсів, що можуть бути доступними через особисті та ділові мережі. Без добре сформованої і добре організованої мережі ці ресурси залишаються незадіяними.

Якщо людський капітал залежить від того, *що* ми знаємо, *вміємо* та *можемо* (природний таланти, знання,

навички, здібності, досвід тощо), то доступ до соціального капіталу залежить від того *кого* ми знаємо (розмір, якість і розмаїття особистих і ділових мереж). Але при цьому соціальний капітал також залежить від того, *кого* ми *могли б* знати, якщо ми опосередковано маємо відношення до них через соціальні мережі.

Таким чином, подібно економічному, людському та інтелектуальному капіталу, соціальний капітал є продуктивним. Але навіть це твердження є недооцінкою його ролі: ніхто не може бути успішним — чи навіть вижити — без соціального капіталу. Саме він відіграє істотну роль у досягненні особистого успіху, успіху у бізнесі і навіть щасливого й задовільного життя. Науково доведеними є переваги соціальних мереж і стосунків для людей, груп і фірм у світі бізнесу. Соціальні зв'язки також позитивно впливають на «характеристики» життя — здоров'я, довголіття, наповненість життя сенсом, здатність виконувати своє призначення тощо. Це прихований ресурс, який ми можемо підключити для того, щоб бути успішним в усіх сферах життя — на роботі, в сім'ї, у громаді, в суспільстві⁶.

Ефективність ресурсу визначається співвідношенням необхідних для його отримання витрат і переваг від володіння ним. Капіталом ресурс мереж можна вважати тільки тоді, коли можна встановити зв'язок між наявністю цього ресурсу та зростанням інших видів капіталу — економічного, людського, інтелектуального та ін.

Соціальний капітал дає можливості найбільш ефективно використовувати інші види капіталу, а іноді й компенсувати їх відсутність. Він є своєрідним доповненням, каталізатором інших форм капіталу.

Соціальний капітал полегшує формування та сприяє більш ефективній реалізації людського та інтелектуального капіталів. Наявність соціального капіталу полегшує індивіду, групі та організації доступ до нових знань і навичок; і навпаки — обмежений доступ до соціальних зв'язків, соціальна ізоляція або замкнутість окремих індивідів чи груп можуть перешкоджати створенню й використанню ними людського капіталу.

Індивіди, що вдало використовують соціальний капітал, одержують кращі робочі місця, кращий компенсаційний пакет, швидше просування, тобто більш

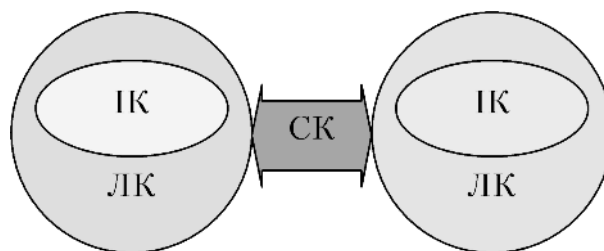

Рис. 1. Місце та взаємозв'язок людського (ЛК), інтелектуального (ІК) та соціального (СК) капіталів на особистісному рівні дослідження (мікрорівні)

⁶ Baker W. Achieving Success Through Social Capital // www.bharatwaves.com/portal/modules/smartsection/makepdf.php?itemid=65

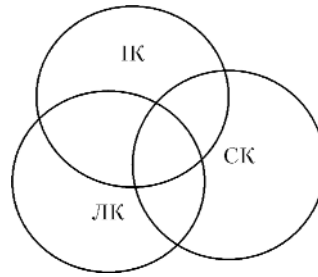

Рис. 2. Взаємозв'язок людського, інтелектуального та соціального капіталів на мезорівні дослідження

ефективно використовують свій людський та інтелектуальний капітал порівняно з тими, хто не здатний або не схильний підключати силу соціального капіталу. Так, значна частина людей знаходять роботу через персональні контакти. Вони одержують кращі робочі місця, ніж ті, що доступні через формальні канали, і залишаються на цих робочих місцях довше. Люди з багатим соціальним капіталом більш високооплачувані, успішніше просуваються по службі. Таким чином, соціальний капітал зумовлює низку індивідуальних переваг: люди швидше досягають кращих результатів шляхом використання соціального капіталу.

Окрім того, соціальний капітал поліпшує здоров'я й подовжує життя. Дослідження з психології та медицини демонструють прямий зв'язок між соціальним капіталом та якістю життя, його цілеспрямованістю, більш довгим і здоровим життям. Нові психологічні теорії стверджують, що первинною мотивацією в житті людини є долученість до соціуму — зростання та розвиток у зв'язку з іншими людьми. Таким чином, соціальний капітал також впливає на щастя, розвиток, почуття задоволення та значимості життя окремих людей⁷.

Соціальний капітал також сприяє досягненню деяких колективних або організаційних переваг. На рівні організації (мезорівні) соціальний капітал можна визначити як нематеріальний актив, що створюється організацією через систему соціальних взаємовідносин на внутрішньоорганізаційному, міжорганізаційному та організаційно-інституціональному рівні та чинить синергетичний вплив на результати її діяльності завдяки здатності мобілізувати ресурси чи знижувати витрати. Співвідношення людського, інтелектуального та соціального капіталів на рівні організації є більш складним і неоднозначним, порівняно з особистісним рівнем аналізу, вони можуть включати низку спільних та окремих об'єктів аналізу (рис. 2).

Соціальний капітал впливає на ефективність діяльності організацій через привілейований доступ до ресурсів: його використання дозволяє більш швидко одержати інформацію, знайти фінансову, політичну і суспільну підтримку для певних проектів.

Соціальний капітал, як фізичний і людський капітал, полегшує виробничу діяльність. Група, всередині якої існує повна надійність і абсолютна довіра, здатна зробити значно більше, ніж група, що не володіє зазначеними якостями⁸.

Соціальний капітал полегшує доступ організацій до фінансового капіталу. Так, компанії, які мають гарні стосунки з їх банками або окремими їх працівниками, одержують фінансування за більш низькими відсотковими ставками, порівняно з компаніями, що таких стосунків не мають.

Соціальний капітал також дозволяє вчитися на помилках і перевагах інших. Успішні компанії опановують знання інших та активно їх використовують, перетворюючи соціальний капітал на організаційну перевагу. Вони також активно використовують «словесний маркетинг», підключаючи силу впливу соціальних мереж і стосунків, щоб запускати нові продукти й послуги, гарантувати насичення ринку та забезпечити своє існування на ньому.

Соціальний капітал також здійснює вплив на ефективне функціонування та успіх стратегічних альянсів. Так, стратегічні бізнес-партнери часто знаходять один одного через їх суспільні й ділові контакти.

Вміле оперування соціальним капіталом також дає можливість виконавчому менеджменту чинити опір намаганням злиття та поглинання з боку конкурентів. Банкрутство також є менш імовірним для фірм із добре розвинутою мережею зв'язків.

На макрорівні соціальний капітал можна визначити як сукупність норм, традицій, цінностей і довіри, що через систему специфічних структурних форм та інституцій визначає характер суспільної взаємодії. На рівні суспільства соціальний капітал сприяє розвитку демократії, людському розвитку та досягненню суспільного добробуту.

Співвідношення людського, інтелектуального та соціального капіталів на макрорівні є ще більш складним і досить важко піддається схематичній формалізації. На нашу думку, на макрорівні інтелектуальний капітал і практика соціальної взаємодії та залученості,

⁷ Baker W. Achieving Success Through Social Capital // www.bharatwaves.com/portal/modules/smartsection/makepdf.php?itemid=65

⁸ Coleman, James S. Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 1988. — 94. — P. 95.

що втілені у соціальному капіталі, хоч і є об'єктами самостійного аналізу, проте, поруч з іншим, характеризують національний (суспільний) людський капітал (рис. 3).

В контексті забезпечення сталого людського розвитку соціальний капітал — це своєрідний ресурс, який дозволяє людям завдяки соціальним зв'язкам одержувати певні переваги та нові можливості для розширення вибору та задоволення своїх потреб. Подібно до економічного капіталу соціальний капітал можна обмінювати на інші ресурси (наприклад, владу, престиж, фінанси), вигідно використовувати в різних ситуаціях і примножувати за рахунок участі в соціальних зв'язках. В основі соціального капіталу лежить концепт довіри — феномен, що сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин⁹.

Соціальний капітал — одна з найважливіших характеристик сучасного етапу цивілізації, на якому роль громадянського суспільства стає рівнозначною ролі публічно-управлінських структур. Їх суспільна значущість, їх актуальність з погляду мети людського розвитку полягає, насамперед, у тому, що вони є інституційним середовищем, у якому індивіди можуть взаємодіяти без обмеження свободи вибору людини. Іншими словами, соціальний капітал зумовлює соціально і громадянсько правильний вибір людини. І особливо важливим є те, що такий вибір людина здійснює вільно, без зовнішнього тиску, за власним свідомим бажанням.

За нестачі соціального капіталу в Україні наростають негативні явища, передусім в економічній сфері, що відбуваються через недовіру, корупцію, нездатність співпрацювати заради загального блага. Завдяки соціальному капіталу зростає ефективність суспільства, полегшується координованість дій, стимулюється розвиток кооперації та взаємодії.

Порівняльні емпіричні дослідження у країнах із перехідною економікою засвідчили, що високий рівень довіри й участь населення у громадських організаціях сприяє у довготривалій перспективі підвищенню якості життя й економічному зростанню завдяки збе-

реженню добрих традицій, полегшенню передачі інформації, зниженню затрат на примушення й контроль. Дія соціального капіталу ґрунтується на принципах соціальної єдності, тобто згуртованості, цілісності і неподільності суспільства. За допомогою соціального капіталу забезпечується соціальна справедливість, тобто рівні можливості для реалізації прав і свобод громадян, задоволення соціально-економічних потреб, консолідація суспільства — зміцнення, згуртування членів суспільства. Поняття соціального капіталу включає довіру до оточуючих та різних соціальних інститутів, горизонтальні відносини індивідів, соціальні норми та цінності, культуру, цільові установки, що зумовлюють певні прийняті цією спільнотою правила життя.

Часто в науковій літературі можна зустріти ототожнення соціального капіталу з поняттям довіри. Проте, на нашу думку, категорії «довіра» та «соціальний капітал» є близькими, але не тотожними поняттями. Довіра є окремим поняттям і може бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом. Соціальний капітал створює міцні відносини, в результаті яких виникає довіра, що, у свою чергу, продукує примноження соціального капіталу. При цьому довіра має три компоненти: інформаційну — знання про об'єкт, відгук інших; емоційну — почуття, емоції, інтуїція; поведінкову — досвід взаємодії, роботи, спілкування.

Стосовно інших елементів соціального капіталу, то в науковій літературі найбільш спільним є віднесення до них мереж (Дж. Коулмен, Р. Барт, Р. Патнем, М. Грановетер), норм (А. Портес, Р. Патнем), спільних переконань (Дж. Нахапіт, С. Гошел) і правил (П. Адлер, С.-В. Квон).

Варто враховувати, що соціальний капітал є біполярним, він має як позитивні, так і негативні прояви. Його використання може перешкодити потоку інформації та диференціювати доступ до ресурсів окремим членам групи, обмежувати особисту свободу тощо. Стосунки між людьми можуть призвести як до кооперації з метою надання взаємної підтримки та допомоги, так і до кооперації для створення злочинних угруповань, розповсюдження корупції тощо.

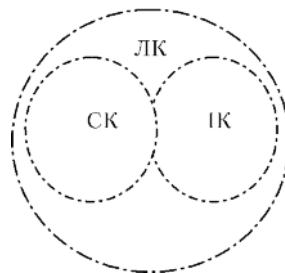

Рис. 3. Взаємозв'язок людського, інтелектуального та соціального капіталів на макрорівні дослідження

⁹ Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. посіб. / О. А. Грішнова. — К. : КНЕУ, 2006. — С. 283.

Таблиця

Рівні аналізу соціального капіталу

Рівень аналізу	Сутність	Мережі-носії соціального капіталу
Мікрорівень	Здатність індивіда цілеспрямовано використовувати доступні через членство у певній групі або мережі реальні чи потенційні ресурси та/або отримувати певні переваги	Родина, друзі, мережа особистих зв'язків, неформальні групи та об'єднання
Мезорівень	Нематеріальний актив, що створюється організацією через систему соціальних взаємовідносин на внутрішньоорганізаційному, міжорганізаційному та організаційно-інституціональному рівні та чинить синергетичний вплив на результати її діяльності завдяки здатності мобілізувати ресурси чи знижувати витрати	Заклади освіти та професійної підготовки, підприємства, установи, громадські організації, політичні партії, економічні альянси, асоціації
Макрорівень	Сукупність норм, традицій, цінностей і довіри, що через систему специфічних структурних форм та інституцій визначає характер суспільної взаємодії	Суспільство, соціальні групи, соціальні інститути

Таким чином, соціальний капітал є особливою формою капіталу, яка має спільні та відмінні риси, порівняно з іншими його формами. Соціальний капітал сприяє досягненню індивідуальних і колективних переваг, полегшує процес формування та надає можливості найбільш ефективного використання інших видів капіталу, а іноді — компенсує їх відсутність. Аналіз сутності та джерел формування соціального капіталу може здійснюватись на рівні окремої особистості (мікрорівень), організації (мезорівень), географічного регіону чи країни (макрорівень) (таблиця).

У 2001 р. М. Вуллок виділив принаймні сім сфер, стосовно яких доцільно застосовувати концепції соціального капіталу: сім'я та молодь, школи та інші освітні заклади, громадське життя, робота й організації, демократія, проблеми, що стосуються колективної взаємодії, економічний розвиток.

Нині до цього списку можуть бути додані фізичне і розумове здоров'я, імміграція та еміграція, соціальний захист і соціальна політика, людський капітал та людський розвиток.

Таким чином, соціальний капітал є особливою формою капіталу, що існує в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми й довіра, що створюють умови для координації й кооперації заради взаємної вигоди. Соціальний капітал має низку економічних ознак, серед яких ресурсність, прибутковість і конвертованість. Подібно до інших форм

капіталу, формування соціального капіталу вимагає певних інвестицій у формі витрат часу, грошей, фізичних, розумових та емоційних зусиль та генерує майбутнє повернення у формі кращого доступу до інформації та знань, послуг, матеріальних благ, кращої співпраці та погодження спільних дій, зменшення трансакційних витрат, емоційної підтримки тощо. Проте, на відміну від традиційних форм економічного капіталу, соціальний капітал не вичерпується у процесі його використання, а навпаки — втрачається за його невикористання.

Соціальний капітал не слід ототожнювати з людським та інтелектуальним капіталами або будь-яким іншим видом нематеріальних активів. В теоретико-методологічному аспекті слід розмежовувати рівні аналізу соціального капіталу, при цьому розуміючи їх взаємозв'язок.

Може здаватися, що на тлі кризи, яка охопила нашу економіку, питання формування й розвитку соціального капіталу відсуваються за значенням на другий план, порівняно з проблемами скорочення виробництва, падіння курсу гривні, інфляції, загрози безробіття та ін. Але, на нашу думку, саме соціальний капітал може і має допомогти нам пережити цю кризу і вийти з неї оновленими. Формування позитивного соціального капіталу в нашому суспільстві варто розглядати як один із основних чинників економічних і соціальних реформ, важливий напрям на шляху до цивілізованого демократичного європейського суспільства та високо-розвинутої соціально орієнтованої економіки.